

Wstęp od wydawcy

Kościół w Słońsku to wizytówka miejscowości. Charakterystyczna wieża widoczna z oddali, jak niegdyś przyciąga wzrok przybyszów. Mimo imponującego znaczenia w przeszłości jego historia nie jest jednak dziś zbyt dobrze znana. Tym bardziej jest nam miło przekazać Państwu niniejszą publikację opisującą 500-letnią historię kościoła na tle dziejów Słońska.

Podczas Maurycjady w 2010 roku pan Ernst-Jürgen Schilling na spotkaniu byłych mieszkańców Sonnenburga z przedstawicielami Towarzystwa Przyjaciół Słońska „Unitis Viribus” zaprezentował wydaną przez siebie książkę. Już wtedy pojawił się pomysł, aby ją wydać w języku polskim. Zgodnie z powiedzeniem, że *kto chce szuka sposobu*, rozpoczęliśmy starania o zrealizowanie tego zamierzenia. Dzięki dotacjom z Zarządu Województwa Lubuskiego na zakup licencji, z Gminy Słońsk na tłumaczenie oraz z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Programu Operacyjnego Współpracy Transgranicznej Polska (Województwo Lubuskie) – Brandenburgia 2007–2013 na druk i promocję – z okazji kolejnej Maurycjady w 2012 roku przedstawiamy Państwu polskie wydanie.

Westminster Ziemi Lubuskiej to efekt wieloletniej, żmudnej pracy panów Ernsta Schillinga (ur. 1945) i Eberharda Stege (ur. 1961), którzy, jak wynika z dat urodzenia, są potomkami wysiedleńców z Sonnenburga i stąd ich silny związek z miejscem zamieszkania rodziców. Nie będąc historykami ani pisarzami, na podstawie materiałów archiwalnych, licznych dokumentów i publikacji przedstawili w interesujący sposób historię naszej miejscowości. Znajdziemy tu m.in. ciekawe opisy uroczystości związanych z pasowaniem na rycerzy joannitów w Sonnenburgu, poznamy fakty z życia mieszkańców zarówno w trudnych latach wojen czy zarazy, jak i w czasach rozwoju i dobrobytu. Dowiemy się, że renowacji kościoła w latach dwudziestych XX w. towarzyszyły podobne problemy jak remontowi w latach 1991–2008, tzn. inflacja, konieczność poszukiwania źródeł finansowania kosztownych prac przekraczających możliwości parafii i zakonu joannitów, zmuszająca do zaciągania pożyczek.

Autorzy bardzo emocjonalnie opisali ostatnie miesiące życia sonnenburczyków przed wypędzeniem. Łatwiej będzie nam ten czas zrozumieć, jeśli przypomnimy sobie losy Polaków zmuszonych do opuszczenia Kresów Wschodnich. I Polacy, i Niemcy doświadczyli przesiedleń, skutków politycznych decyzji, na które nie mieli wpływu. Po przeczytaniu opisów wojen i ich wpływu rujnującego życie ludzi warto docenić to, że dziś na terenach pogranicza polsko-niemieckiego panuje pokój. Życzymy sobie wszyscy, aby w następnych latach było to nadal dobre sąsiedztwo.

Czytając ostatnie rozdziały książki, jak i obserwując otaczającą nas rzeczywistość, z zadowoleniem odnotowujemy zmianę stosunku sonnenburczyków do obecnych mieszkańców miejscowości. Od nieufności i obaw towarzyszących ich pierwszym po latach wizytom w Słońsku, do zrozumienia, akceptacji i współpracy, chociażby w zakresie dotyczącym pamiątek historii czy też organizowania Maurycjad.

W ostatniej części książki, za zgodą autora zamieściliśmy krótką informację o pracach konserwatorskich w kościele prowadzonych po 2008 roku.

Mamy nadzieję, że lektura wydanej przez Towarzystwo Przyjaciół Słońska „Unitis Viribus” książki pozwoli Państwu lepiej poznać historię Słońska, rozbudzi Waszą ciekawość i zachęci do dalszego poznawania naszej *małej ojczyzny*.

Izabella Engel
Prezes TPS Unitis Viribus

Spis treści

Wstęp od wydawcy	5
Słowo wstępne	11
I. Wprowadzenie	12
II. Od zbudowania kościoła do zakończenia wojny trzydziestoletniej	
Okres od ok. 1500 do 1648 roku	
1. Joannici w Marchii Brandenburskiej	
1.1 Historia zakonu joannitów	19
1.2 Dzieje baliwatu brandenburskiego do czasów reformacji	20
1.2.1 Sonnenburg staje się urzędem zakonnym i siedzibą władz zakonnych	23
2. Budowa kościoła joannitów	
2.1 Zachowane przekazy historyczne o poprzednim kościele	26
2.2 Nowy symbol Sonnenburga	26
3. Reformacja	
3.1 Wprowadzenie reformacji w Marchii Brandenburskiej	30
3.2 Rola margrabiego Jana z Kostrzyna	33
3.3 „Mistrz z Sonnenburga”	35
4. Wojna trzydziestoletnia w Nowej Marchii	
4.1 Zawirowania polityczne i niekończące się lata trwogi	40
4.2 Mistrz graf Adam von Schwarzenberg	44
4.3 Stara księga kościelna z roku 1608	46
4.4 „... ołtarz piękny, misternie z marmuru i drewna wyrzeźbiony...”	50

III. Od pokoju westfalskiego do sekularyzacji

Okres od ok. 1648 do 1810 roku

1. Okres panowania mistrza

Jana Maurycego von Nassau-Siegen

1.1	Szczęśliwy traf w historii Sonnenburga	56
1.2	Remont i doposażenie kościoła zakonnego	62
1.3	Kurenda i o pobożności	66
1.4	Matrykuła kościoła z roku 1694	73

2. Konsolidacja zakonu

2.1	Nowe oblicze rezydencji	87
2.2	Jako misjonarze w dalekich Indiach	92
2.3	Nowe tragedie w Sonnenburgu	98
2.3.1	Pożar w roku 1752	98
2.3.2	Zajęcie miasta podczas wojny siedmioletniej	102
2.4	Johann Gottfried Dienemann – diakon i wczesny kronikarz zakonu	106
2.5	Zakonny dyrektoriat kościelny	112
2.6	„Witaj, Ojczyźnie Ferdynandzie...”	118

3. Skutki kryzysu politycznego w Prusach dla zakonu joannitów

3.1	Rozwiązanie baliwatu brandenburskiego	124

IV. Od wojen wyzwoleniczych do wypędzenia Niemców w roku 1945

Okres od ok. 1810 do 1945

1. Czas reform i nowego początku

1.1	Joannicki kościół zakonny jako własność miejska	126
1.2	Karl Friedrich Schinkel i nowa wieża kościelna	132
1.3	Budowa zakładu karnego	137
1.4	Skandal wokół superintendenta Schmuttera	141

2.	Restytucja zakonu	
2.1	Odbudowa baliwatu brandenburskiego w roku 1852	147
2.2	Opieka nad chorymi pod znakiem joannickiego krzyża	150
2.3	O tradycji pasowania na rycerza	154
2.4	Rządca Ritsch daruje kościołowi nowe dzwony	159
3.	Kościół zakonny w okresie Cesarstwa Niemieckiego	
3.1	Zakon w czasie wojen w latach 1864, 1866 i 1870–71	164
3.2	Inwentaryzacja dóbr kościelnych w roku 1876	165
3.3	Dzieła rzeźbiarzy: Dusarta, Schadowa i Wichmanna	169
3.4	Euforia narodowa i okres prosperity przemysłowej	174
3.5	Sonnenburg staje się miastem garnizonowym	180
4.	Renowacja kościoła w roku 1925	
4.1	Powojenna bieda	183
4.2	Decyzja Konsystorium Ewangelickiego Marchii Brandenburskiej	186
4.3	Malarz kościelny Sandfort	190
4.4	Uroczysty pochód do kościoła 21 czerwca 1925 roku	195
5.	Okres międzywojenny	
5.1	Pomnik w postaci okien herbowych	198
5.2	Ostatnie pasowanie na rycerza w Sonnenburgu	200
5.3	Początek gorzkiego końca	204
5.4	Ucieczka i wypędzenie	210

V. Joannicki kościół zakonny jako katolicki kościół parafialny pod polską jurysdykcją

Okres od 1945 do 2008 roku

1.	Kościół pod wezwaniem Matki Bożej Częstochowskiej	
1.1	Wandalizm pierwszych godzin	214
1.2	„Rekatolicyzacja”	216
1.3	„Ojczyźniana turystyka” niemieckich wypędzonych	219
1.4	Solidarność i kroki ku pojednaniu	223

2.	Ratunek dla domu bożego	
2.1	Joannici w swojej dawnej siedzibie	227
2.2	Poświęcenie ołtarza dnia 20 listopada 1994 roku	229
2.3	Punkty kulminacyjne zabiegów konserwatorskich i dialogu ekumenicznego	233
2.3.1	Rozległe prace dekarские w latach 1996–1998	233
2.3.2	Odrestaurowanie krucyfксу i ambony	236
2.3.3	Zabezpieczenie sklepienia i odrestaurowanie malowideł w roku 2000	240
3.	Jubileusz pięćsetlecia poświęcenia kościoła (1508–2008)	
3.1	Główna renowacja okien herbowych	243
3.2	Przygotowania do jubileuszu	245
3.3	Uroczystości 6 lipca 2008 roku	247
4.	Perspektywy	250
5.	Ostatnie zmiany w latach 2008–2010	252

VI. Aneks

Lista powołanych do służby w dawnym kościele zakonnym protestanckich superintendentów, proboszczów i diakonów od czasów reformacji	257
Lista niemieckich i polskich nazw miejscowości	258
Źródła literaturowe	259
Źródła archiwaliów	260
Źródła ilustracji	261
Podziękowania	262

II. Od zbudowania kościoła do zakończenia wojny trzydziestoletniej

Okres od ok. 1500 do 1648 roku

1. Joannici w Marchii Brandenburskiej

1.1 Historia zakonu joannitów

Historia zakonu joannitów sięga swoimi początkami do czasu wypraw krzyżowych. Podejmowane one były we wczesnym średniowieczu z Europy, aby pielgrzymującym chrześcijanom umożliwić dostęp do świętych miejsc w Palestynie bez narażania zdrowia i życia.

Na polecenie papieża armie rycerstwa wyruszyły w roku 1096 w podróż mor-

ską do Azji Mniejszej. Trzy lata później, po okupionych ogromnymi stratami krwawych walkach, zdobyły one święte Miasto Jerozolimę. Wtedy to rycerze Krzyża przejęli szpital w Jerozolimie, w którym leczyli i pielęgowali rannych i chorych uczestników wypraw wojennych oraz pielgrzymów. Szpital ten założyli kilkadziesiąt lat wcześniej kupcy z Amalfi (południowe Włochy). Następcy przekształcili bractwo w zakon szpitalny i przyjęli nazwę „Zakon rycerzy szpitala świętego Jana Chrzciciela w Jerozolimie”. W roku 1113 papież Paschalis II zatwierdził jego regułę. Na pierwotnie sakralny zakon szpitalników nałożono zadania

Hospicjum joannickie w Jerozolimie

militarne związane z obroną Jerozolimy i ochroną krzyżowców. W okresie urzędowania mistrza Raymunda z Puy (1120–1160) dokonano się ostateczne przekształcenie w zakon rycerski.

Nowy zakon wznosił coraz większą liczbę domów zakonnych nie tylko w państwach na szlaku krucjat, lecz we wszystkich zakątkach Europy. Wykształciło się osiem narodowościowo zróżnicowanych tak zwanych „języków”, m.in. niemiecki, angielski i francuski, podporządkowanych surowym regułom zakonnym i sztywnym formom organizacyjnym. Głową całego zakonu był wielki mistrz, którego siedzibę na przestrzeni stuleci wielokrotnie przenoszono ze względu na działania wojenne. Po ostatecznym wypędzeniu joannitów z ziemi świętej w roku 1291 siedzibą zakonu stała się na ponad 200 lat wyspa Rodos, a od roku 1530 wyspa Malta (określenie „maltański” stosowane jest nadal w odniesieniu do katolickiego odłamu zakonu), gdzie zakon przeżył czasy swojego rozkwitu.

Po roku 1312 zakon joannitów wszedł w posiadanie znaczącego majątku. Zamożny zakon templariuszy posądzony został o uprawianie heretyckich nauk tajemnych oraz nieobyczajnych praktyk i został rozwiązany przez papieża. Podczas gdy we Francji dobra templariuszy przypadły królowi, w Niemczech przyznano je w przeważającej mierze joannitom. W późniejszych czasach majątek zakonu wzrastał dzięki darowiznom, na mocy zapisów testamentowych i drogą kupna.

Współcześnie egzystują na równych prawach: zakon joannitów pod przewodnictwem mistrza, zakon rycerzy maltańskich kierowany przez wielkiego mistrza i zakon św. Jana z wielkim przeorem na czele. Wszystkie trzy są zakonami szpitalników, które w roku 1999 obchodziły jubileusz dziewięćsetlecia i mają swoje dependencje i przedstawicielstwa dyplomatyczne w bardzo wielu krajach świata.

1.2 Rozwój baliwatu brandenburskiego do czasów reformacji

Albrecht Niedźwiedź z rodu Askańczyków, który w roku 1134 otrzymał od cesarza Lothara w lenno Marchię Północną, podarował joannitom w roku 1160 miasteczko Werben nad Łabą w uznaniu misjonarskiej pracy zakonu w Palestynie. Albrecht (określający się mianem pierwszego margrabiego Brandenburgii), sam wcześniej odwiedził ziemię świętą jako pielgrzym.

Ta darowizna stała się pierwszą własnością rycerzy zakonnych na terenie Brandenburgii. Ze swoim gestem władca wiązał jednocześnie nadzieję, że waleczni rycerze będą bronili miasta Werben, ważnej twierdzy na granicy z ziemiami Wenedów.

Po śmierci ostatnich Askańczyków, margrabiów Waldemara i Henryka, w latach 1318–1320 Brandenburgia przeżywała niespokojne czasy. Stała się kartą przetargową w potyczkach między rodami Wittelsbachów i Luksemburczyków, przy czym przez oba rody traktowana była jako kraj drugorzędny, z którego czerpać należało korzyści ekonomiczne i polityczne. W roku 1388 od margrabiego Zygmunta Luksemburskiego, który za sprawą ożenku został również królem Węgier, obszar ten otrzymał w zastaw jego bratanek Jobst von Mähren [*Jobst z Moraw*] i Marchia doświadczyła największego w jej dziejach upadku. Słabość rządów władcy doprowadziła do tego, że zwłaszcza na przestrzeni lat 1402–12, różnym marchijskim rodom szlacheckim, takim jak von Quitzw, von Bredow, von Putlitz i innym, udało się uzyskać prawie nieograniczoną władzę. Również i joannici mogli w tych warunkach czerpać dla siebie korzyści.

Jak już wspomniano, jako schedą po kasacie zakonu templariuszy joannitom przypadły liczne włości ziemskie. W Marchii Brandenburskiej dotyczyło to np. komturii w Lietzen, liczącej 1000 łanów¹ komturii Quartschen [*Chwarszczany*], jak również Zielenzig [*Sulęcín*], wraz z kilkoma okolicznymi wioskami.

Trwało jednak aż do 1350 roku, zanim margrabiowie brandenburscy wypełnili papieski nakaz wydania tych włości w pełnym zakresie. W roku 1350 zakon dokupił do tego jeszcze Łagow [*Łagów*]. Te dobra lenne, do których należał zamek w Łagowie i około 20 wsi, znajdowały się w posiadaniu rodziny von Klepzig. Wszystkie posiadłości wokół Łagowa i Sulęcina, do których należała też dawna komtura templariuszy w Großdorf (miejscowość ta już nie istnieje) obejmująca miejscowości Burschen [*Boryszyn*], Seeren [*Zarzyn*], Langenpfuhl [*Wielowieś*] i Tempel [*Templewo*], zostały scalone w jedną jednostkę administracyjną, komandorię łagowską.

Te stanowiące pod względem terytorialnym jedną całość włości na terenie Sternberger Land [*Ziemi Torzyskiej*] udało się w ciągu kolejnego półwiecza jeszcze znacznie powiększyć. W roku 1409 tak zwany baliwat brandenburski, który rozwinął się w wyniku koncentracji nowo nabytych dóbr na obszarze północnoniemieckim, nabył biorąc w zastaw, jak to określano, na naprawdę korzystnych warunkach wójtostwo Ziemi Torzyskiej, miasto Reppen [*Rzepin*] oraz zamek Zantoch [*Santok*]. Najbardziej znaczący zakup udało się zrealizować zakonowi na przełomie lat 1426–27 wraz z nabyciem zamku i miasta Sonnenburg [*Słońsk*] i z przynależącymi do nich wsiami Priebrow [*Przyborów*], Limmritz [*Lemierzycze*], Kriescht [*Krzeszyce*], Gartow [*Chartów*], Mauskow [*Muszkowo*] i Ögnitz [*Ownice*].

¹ Nieujednolicona jednostka miary powierzchni, dot. użytków rolnych. Istniały np. łany frankońskie, magdeburskie, brandenburskie oraz nowomarchijskie. Na Ziemi Torzyskiej 1 łan równał się ok. 15 ha.

Po bezpotomnej śmierci rycerza Heinricha von Oinitz lenno to przypadło na powrót władcy i to on sprzedał je joannitom za cenę 900 kop „dobrych czeskich groszy”.²

Dla ówczesnej Ziemi Torzymskiej duże znaczenie miał właśnie ten nabytek, ponieważ zakon joannitów uczynił z Sonnenburga rezydencję baliwatu brandenburskiego. Johann Christoph Bekmann (1641–1717), znany brandenbur-

Rycina z XVI wieku przedstawiająca rycerza zakonnego, dokonującego inspekcji prac przy budowie szpitala

ski profesor uniwersytecki, bibliotekarz i historyk, tak opisuje to wydarzenie: „Rezydencja mistrzów znajduje się w czternastym stuleciu w Łagowie... potem jednak przeniesiona została do Sonnenburga”.³ Rycerze zakonnicy weszli tym samym również w posiadanie części Błot Warciańskich między Sonnenburgiem i Landsbergiem nad Wartą [Gorzowem Wlkp.], które jako tak zwane „błota zakonne” miały odegrać jeszcze w przyszłości, po ich osuszeniu i uczynieniu zdarnymi do uprawy w XVIII wieku, istotną rolę w historii tego regionu.

² Moneta praska, 1 kopa groszy = 60 sztuk = odpowiadała wartości ok. 12 talarów.

³ GStA PK [Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego], sygnatura HA VI Bekmann III, Ecclesiastica nr 9, arkusz 302.

Proces rozwoju na tym się jednak nie zakończył, ponieważ w owym czasie kupno, sprzedaż i wymiana praw ziemskich były na porządku dziennym.

Kolejnymi ważnymi nabytkami zakonu były: w roku 1431 Rampitz [*Rapice*], w południowozachodniej części Ziemi Torzyskiej, i w roku 1460 Grüneberg [*Golice*], na południowy wschód od Zehden [*Cedyni*]. Obie zostały dobrami kameralnymi. Dochody z tych urzędów wpływały bezpośrednio do skarbca mistrza. Tym samym joannici dysponowali, zwłaszcza na Ziemi Torzyskiej, rozległym i zwartym terytorium. Już w roku 1373 cesarz Karol IV potwierdził baliwatowi należność wszystkich praw i włości w Marchii Brandenburskiej.

Tylko w relacjach z zakonem jako całością, a właściwie z Wielkim Przeoratem Niemiec z siedzibą w badeńskim Heitersheim istniały różnice zdań. Miały one podłoże historyczne, ponieważ baliwat brandenburski dążył sukcesywnie do osiągnięcia niezależności w kwestiach struktury i zarządzania. W układzie z Heimbach (Alzacja) z roku 1382 baliwatowi udało się uzyskać pewną autonomię wobec konwentu Wielkiego Przeoratu. W zamian za to baliwat wszedł w ściślejszy związek z brandenburskim domem panującym. Marchijscy joannici uzyskali teraz prawo wolnego wyboru swojego zwierzchnika (mistrza określonego wcześniej mianem baliwa, a w starym piśmiennictwie jako „balier”, „balleir”, „balleir” lub „balleyer”) i swoich komandorów. Niemieckiemu wielkiemu przeorowi pozostawało jedynie zatwierdzenie wyboru. Tym samym stworzone zostały podwaliny do wykształcenia się odrębnych władz zakonnych i założenia stałej siedziby zakonu.

1.2.1 Sonnenburg staje się urzędem zakonnym i siedzibą władz zakonnych

W podziękowaniu za wsparcie w uzyskaniu niemieckiej korony królewskiej król Zygmunt Luksemburski (1410–1437; od 1433 również cesarz) ustanowił w roku 1411 namiestnikiem Marchii Brandenburskiej burgrabię Friedricha VI von Nürnberg z rodu Hohenzollern (późniejszego Fryderyka I Brandenburskiego, regenta w latach 1415–1426).

Data ta stanowi punkt zwrotny w historii Marchii. Począwszy od tego momentu teren ten znowu miał być rządzony twardą ręką, zagospodarowany i doprowadzony do uregulowanego stanu. Nowy władca przystąpił natychmiast do podporządkowywania sobie zbuntowanych rodów szlacheckich. W Brandenburgii rozpoczęło się trwające przez stulecia panowanie Hohenzollernów. Również

*Dawna pieczęć baliwatu
brandenburskiego*

zakon joannitów, który swoimi dobrami mógł zarządzać jak państwem w państwie, odczuł ponownie wzmocnione wpływy władcy. Mistrz Reimar von Güntersberg (1399–1418) został wezwany do złożenia hołdu. Aż do roku 1460 wszystkie dobra zakonne stanowiły wolną własność zakonu i nie musiały być od nich odprowadzane żadne daniny na rzecz władcy. Zakon musiał jedynie wystawiać

jazdę rycerską i odprowadzać podworowe.⁴ Zmienił to książę elektor Fryderyk II Brandenburski (1440–1470) umową z mistrzem Liboriusem von Schlieben (1460–1471).

Z nabytych po roku 1460 włości zakon musiał odprowadzać dla władcy wszelkie daniny. W tej samej umowie książę elektor potwierdził baliwatowi brandenburskiemu należność jego całych dóbr marchijskich, aby w zamian za to otrzymać dla siebie prawo do nominowania zwierzchnika baliwatu zwanego Herrenmeister.⁵ Wielu wysokiej rangi rycerzy zakonnych było przed przyjęciem godności mistrza doradcami księcia elektora.

Prawo władcy brandenburskiego do patronatu nad zakonem po raz pierwszy zostało potwierdzone już w roku 1318 układem z Cremmen. Nabywając je margrabia Waldemar zobowiązywał się jednocześnie do sprawowania pieczy nad włościami zakonu w i poza granicami marchii.

Chociaż wpływ władcy na rozwój baliwatu miał w przyszłości dalej przybierać na sile, to joannici nie wyszli źle na tym trwającym przez stulecia ścisłym związku z rodem Hohenzollernów. Dzięki niemu można było odeprzeć wszystkie wpływające z Heitersheim starania o rozwiązanie baliwatu brandenburskiego i bezpośrednie podporządkowanie Wielkiemu Przeoratu Niemiec, które również w późniejszym okresie pojawiały się co jakiś czas.

Wraz z kupnem Sonnenburga w roku 1426 dobra zakonu joannitów powiększyły się o ponad 80.000 mórg. Sonnenburg nigdy nie był komandorią,

⁴ Podworowe – danina na rzecz władcy, uiszczana przeważnie w nierogaciźnie, czasem też bydłem i owcami.

⁵ Herrenmeister: niemieckojęzyczne określenie głowy brandenburskiego baliwatu zakonu joannitów, które począwszy od układu z Cremmen, dla podkreślenia autonomii baliwatu brandenburskiego, zastąpiło używane wcześniej określenie „baliw”. W wolnym tłumaczeniu na język polski oznacza tyle, co „mistrz nad panami lub „mistrz nad rycerzami”. W polskiej literaturze przedmiotu używane jest skrócone określenie mistrz.

ale od samego początku stanowił domenę i dobra kameralne mistrza, względnie urzędu zakonnego. Na taką formę gospodarowania dobrami ich panowie przeszli począwszy od XV wieku. Zbiory z urzędów zakonnych, pełniących rolę administratorów domen lub dóbr kameralnych były do bezpośredniej dyspozycji zwierzchnika zakonu.

Położenie geograficzne nowych włości było bardzo korzystne. Sonnenburg był położony w centrum pomiędzy torzymskimi i leżącymi na północ od Warty dobrami zakonu. Dzięki temu, gdy pojawiła się kwestia wyboru siedziby administracji zakonnej i rządu zakonnego, wybór padł na miasteczko nad Lenką. Dzięki rozległym posiadłościom na Ziemi Torzymskiej pozycja mistrza znacznie wzrosła. Był on przyzwyczajony do tego, by zwracano się do niego zwrotami „Dostojny Panie” i „Wasza Łaskawość”. Z początkiem XVI wieku minęły jednak czasy, kiedy „*Mistrz zakonu świętego Jana w Marchii, na Pomorzu i w Kraju Wenedów*” utrzymywał pełen przepychu dwór.

Pierwotnie miejscowość ta nie była stałą rezydencją mistrzów. Ci przebywali jak dotychczas chętniej w komandoriach, gdzie korzystali z przysługującego im tzw. prawa stanu. Do Sonnenburga przybywali tylko wtedy, gdy należało uregulować jakieś ważne sprawy albo by udać się na polowanie. Również kapituły zakonu, tj. zgromadzenia mające prawo podejmowania wiążących uchwał, mistrz zwoływał w komandorii, w której aktualnie gościł. Tam też udawali się mający prawo głosu komandorowie. Podobnie miała się sprawa pasowania na rycerza.

Ostatecznie zwyciężyła potrzeba, by poprzez wybór stałej siedziby władz zakonnych ustanowić na trwałe miejsce zgromadzeń podejmujących uchwały i przyjmujących nowych rycerzy. Dlatego też od połowy XVI wieku większość zgromadzeń kapituły i ceremonii pasowania na rycerza miała miejsce w Sonnenburgu. Fakt, że Sonnenburg zajmował stopniowo coraz bardziej centralną pozycję w życiu zakonu, miasto zawdzięcza w znacznej mierze również reformacji i jej następstwom oraz bliskości miasta Küstrin [*Kostrzyn*]. O tym będzie jeszcze mowa w kolejnych rozdziałach.

2. Budowa kościoła joannitów

2.1 Zachowane przekazy historyczne o poprzednim kościele

Najwcześniejsza wzmianka na temat kościoła w Sonnenburgu znajduje się w rejestrze konwiktów w Lebus z roku 1405 – najstarszej ewidencji władzy kościelnej w biskupstwie lubuskim⁶. Kościół jest w nim wymieniony, jako przynoszący danninę „V talentów”⁷.

Sonnenburski kościół podlegał diecezji w Lebus i należał do dekanatu⁸ w Drossen [Ośnie]. Johann Christoph Bekmann pisze o „kaplicy przed zamkiem”⁹, którą zakon zastał tam po nabyciu miasta Sonnenburg (1426–1427). W 1460 roku mistrz Henryk von Redern (1459–1460) ufundował dla tej kaplicy ołtarz „ku chwale Niepokalanej Maryi”¹⁰. Zarządził również, by w domu bożym odprawiana była codziennie msza. Bekmann przytacza wydane w tej sprawie zarządzenie w języku łacińskim¹¹.

Jakie były dalsze losy kaplicy zamkowej, czy spłonęła, czy została rozebrana, nie wiadomo. Na jej miejscu zbudowano za czasów mistrza Ryszarda von der Schulenburg (1474–1491) nowy kościół.

2.2 Nowy symbol Sonnenburga

Joachim I Nestor, który w roku 1499, jako piętnastolatek, został mianowany elektorem brandenburskim, ogłosił w Berlinie surowsze edykty wobec grasujących przede wszystkim w Marchii rycerzy-rabusiów.

Frankfurt nad Odrą przeżywał w tym czasie rozkwit. W roku 1506 założony został uniwersytet, a miasto, ze względu na swoje korzystne położenie nad Odrą, przygotowywało się do pełnienia roli centralnego ośrodka handlu w Marchii Brandenburskiej. W roku 1510 wstrząsnęły tym regionem – nie po raz pierwszy zresztą, prześladowania Żydów. Ustały wraz z wydaleniem całej społeczności żydowskiej z Marchii, które poprzedził przeprowadzony w Berlinie proces i w konsekwencji publiczna egzekucja 39 Żydów. W należącej do elektora

6 Ludat, H.: Das Lebuser Stiftsregister von 1405, Studien zu den Sozial- u. Wirtschaftsverhältnissen... [Lubuski rejestr konwiktów z roku 1405, Studia na temat stosunków społecznych i gospodarczych...], tom 1, Wiesbaden 1965, str. 3.

7 1 talent = 5 groszy.

8 Podjednostka organizacyjna diecezji.

9 GStA PK [Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego], sygnatura: HA VI, Bekmann III, Ecclesiastica, nr 9, arkusz 302.

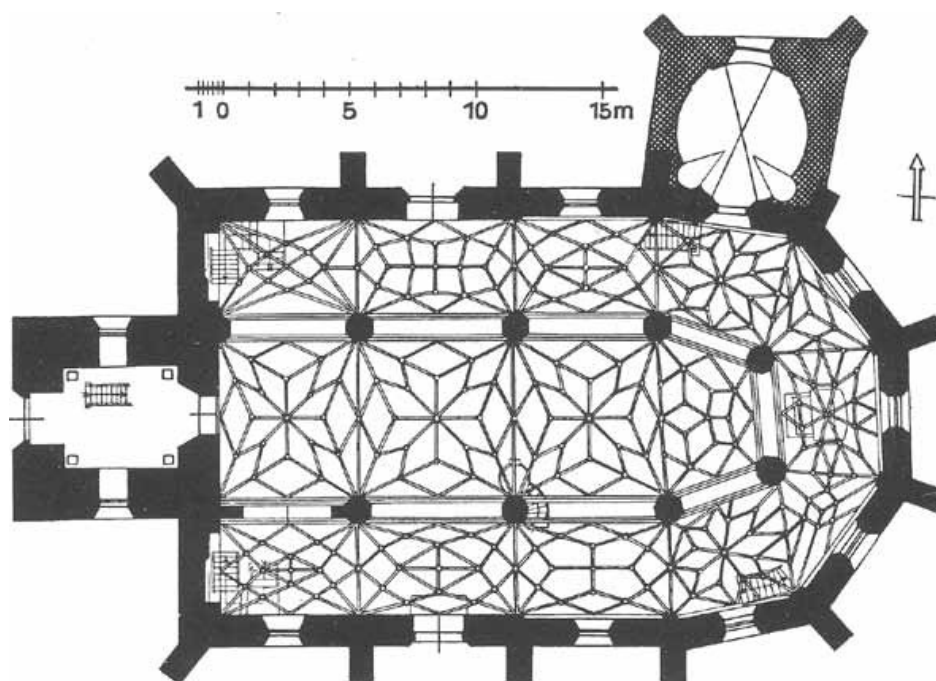
10 GStA PK, źródło jak poprzednio, ark. 302.

11 GStA PK, źródło jak poprzednio, ark. 302.

saskiego Wittenberdze zbliżało się wydarzenie, które miało wstrząsnąć w posadach zawładniętym przez Rzym kościelnym obrazem świata i doprowadzić do trwających ponad sto lat konfliktów teologicznych, skutkujących długimi i zaciętymi wojnami – miał nastać czas reformacji.

Na tle tych wydarzeń, w roku 1508, rycerze zakonni i mieszkańcy Sonnenburga byli świadkami poświęcenia swojego nowego kościoła. Konsekracji dokonał biskup z Lebus Dietrich von Bülow (1490–1523)¹². Budowę rozpoczęto przypuszczalnie w roku 1480 za czasów mistrza Ryszarda von der Schulenburg¹³. Niestety nie wiadomo jednak nic o szczegółach projektu postawionego wówczas kościoła zakonnego, nie ma również żadnych relacji o prowadzonych przy nim pracach. Brak również informacji o architekcie, budowniczym, czy o strzecie budowlanej*.

Szkic poniżej przedstawia rzut pionowy kościoła.

Pierwotna budowla postawiona została z cegły, jako trzynawowy i trójprzęsłowy gotycki kościół halowy, bez wieży. Budujący ten kościół wybrali rozwiązanie z obejściem wokół hali kościoła – typowy układ przestrzenny, bardzo popularny w piętnastowiecznym budownictwie kościelnym w Marchii Brandenburskiej.

12 GStA PK [*Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego*], sygnatura: HA VI, Bekmann III, Ecclesiastica, nr 9, arkusz 303.

13 BLHA [*Brandenburskie Głównie Archiwum Krajowe*], Inventar der Kirche in Sonnenburg von 1662 [*Inwentarz kościoła w Sonnenburgu w roku 1662*], repertorium: 9B, nr 1445.

* strzecha budowlana – średniowieczna organizacja skupiająca rzemieślników różnych specjalności w celu zrealizowania wszelkich przedsięwzięć budowlanych (np. katedry, zamku, klasztoru).

Wymiary zewnętrzne kościoła joannitów wynoszą (bez wieży):¹⁴

długość:	92,0 stóp	=	ok. 28,90 m
szerokość:	59,5 stopy	=	ok. 18,70 m
wysokość:	36,0 stóp	=	ok. 11,30 m

Wnętrze kościoła charakteryzują względnie krótka, ale wysoka hala oraz wsparte ośmioma filarami gwiaździste sklepienie. To skomplikowane konstrukcyjne sklepienie w momencie zakończenia pierwszego etapu budowy w roku 1508 jeszcze nie istniało. Tak zwane zworniki w miejscach osadzenia i krzyżowania się żeber sklepienia, z których niektóre noszą daty 1520 i 1522, wskazują na to, że sklepienie wykonano właśnie wtedy, za czasów mistrza Jerzego von Schlabrendorff (1491–1526). Wielość i różnorodność występujących w sklepieniu łuków (łuków) jarzmowych, żeber diagonalnych i wierzchołkowych, tworzących wielokrotnie dzielące się i składające się z wielu elementów gwiaździste wzory, nadała tej świątyni pełen splendoru, reprezentacyjny charakter.

Kolekcję ponad 200 zworników – małych okrągłych płytek ceramicznych o średnicy 13–14 cm, ozdobionych płaskorzeźbami lub inskrypcjami, uważano od zawsze za klejnot sonnenburskiego kościoła.

Zworniki żeber sklepienia gwiaździstego w kościele zakonnym. Zbiór ponad 200 płaskorzeźb przedstawiających motywy kościelne i świeckie jest wyjątkową rzadkością

Ceramiczne zworniki przedstawiają, jak pisze H.E.Kubach¹⁵ średniowieczny porządek świata i są, dzięki różnorodności wykonania i jakości, niepowtarzalne. Gama motywów jest szeroka, począwszy od świętych, przez apostołów, męczenników, madonny, przedstawicieli hierarchii boskiej i świeckiej, aż po znaki cechowe,

14 Hürche, J. S.: Beantwortung der Indagende, Landeskirchl. Archiv [Archiwum Krajowe Kościoła Ewangelickiego] Berlin, sygnatura: 14/218.14, str. 3.

1 stopa (w Prusach) = 12 cali = 0,31385 m.

15 Kubach, H. E.: Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernberg, Kohlhammer 1960, str. 27.

symbole zwierząt, herby i daty związane z budową tego obiektu. Wyraźnie widoczny jest tu ścisły związek kościoła z zakonem joannitów i Ziemią Torzyską.

Średniowieczne malowidła sklepienne składały się z motywów roślinnych przedstawiających pnącza. Fragment takich oryginalnych malowideł, pochodzących z okresu powstania budowli, został odsłonięty w roku 2000 podczas prac konserwatorskich sklepienia nad galerią chóru¹⁶.

Przed ołtarzem znajdowała się krypta. Kościół miał pięćdziesiąt wysokich dwuskrzydłowych drzwi¹⁷. W każdej z naw bocznych znajdowało się ich dwoje, zaś wejściem głównym były drzwi obecnie prowadzące do leżącej na północ od ołtarza zakrystii.

Tak jak liczba drzwi, tak i liczba okien zmieniała się na przestrzeni stuleci podczas kolejnych przebudów. W roku 1694 niejaki inspektor Arnold zaprotokołował: „*Okien w kościele jest osiem, ale są bardzo zniszczone*”¹⁸. Na początku XIX wieku miało być ich dziewięć¹⁹.

Od momentu, kiedy przed blisko 200 laty przy współudziale Schinkla nadano wygląadowi zewnętrznemu kościoła cech klasycystycznych, światło dzienne przenika do wnętrza przez osiem dużych i dwa małe okna.

Cegły można było wypalać w dużych ilościach w cegielni urzędu zakonnego, istniejącej wówczas w Sonnenburgu. Ponieważ miasto leżało na uboczu szlaków handlowych, transport pozostałych materiałów budowlanych mógł się odbywać tylko drogą wodną.

Budowa wieży kościelnej, zrealizowana w 1603 roku w ramach trzeciego i ostatniego zarazem etapu prac budowlanych, dopiero po niemal stu latach od rozpoczęcia budowy, nadała domowi bożemu rycerzy zakonnych jego kompletny kształt.

Po poświęceniu kościoła w roku 1508, służbę w nim podjęło, obok proboszcza, jeszcze sześciu innych księży, bakałarz i jego pomocnik²⁰. Przysługiwały im codzienne posiłki na zamku joannitów oraz raz na tydzień beczka piwa. Oprócz przedsięwzięcia związanego z budową kościoła, mistrz von der Schulenburg zadbał również o postawienie w Sonnenburgu szkoły.

16 Riks, E.: Sicherung der stark gefährdeten Gewölbe und Deckenmalereien an der Katholischen Pfarrkirche zu Słonsk, Woj. Gorzów/Polen ehemals Sonnenburg (Neumark), Sachbericht zum Verwendungsnachweis, Poczdam 2000, str. 7.

17 Arnold, S. J.: Protokoll der Kirchenvisitation in Sonnenburg vom 20. Febr. 1694, Landeskirchl. Archiv [*Archivum Krajowe Kościoła Ewangelickiego*], Berlin, sygnatura: Sign. 14/218.29, str. 1.

18 Arnold, S. J.: źródło jak poprzednio, 1694, str. 2.

19 Hürche, J. S.: 1816, „jest on (kościół) oświetlany przez wysokie okna w należyty sposób”, źródło jak poprzednio, str. 4.

20 Inventar der Kirche in Sonnenburg von 1662, źródło jak poprzednio, repertorium: 9B, nr 1445.